

бұрмалау арқылы жазушы суреттеліп отырған қоғамның құрылымынан, саяси-экономикалық жағдайынан, мәдени өмірі мен тарихи тынысынан хабар береді, сондықтан да жазушы оларды мақсатты түрде қолдана отырып, оларға ерекше стильдік жүк артады. Өзара қарым-қатынасыз тіл дамымайтынын ескерсек, «русизмдер» сөздік қорымызды байытудың бірден бір себепкері болып табылады.

1. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы, «Мектеп», 1992 ж.

2. Серікқалиев З., Серікқалиева Э. Ақыл таразысы. Алматы, «Мектеп», 1992 ж.

3. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, «Мектеп» 1973 ж.

4. Словарь иностранных слов. 17-е издание, Москва, издательство «Русский язык», 1988 г.

5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, «Ғылым», 1966 ж.

6. Салқынбай А. Мақала, 2010 ж.

7. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. «Жазушы», 1993 ж.

8. Мүсірепов Ф. Таңдамалы шығармалар жинағы. 3 том. «Жазушы», 1985 ж.

А. Жумагулова

ПРИМЕНЕНИИ РУСИЗМОВ В ТВОРЧЕСТВЕ ПИСАТЕЛЯ Г. МУСРЕПОВА

Автор в статье рассказывает о применении русизмов в творчестве писателя Г. Мусрепова. Автор приводит конкретные примеры рассказывает о роли русизмов в пополнении лексики казахского языка. Так же автор приводит высказывания исследователей-лингвистов о пополнении литературного языка иностранными словами и об оформлении их грамматическими формами.

A. Zhumagulov

APPLICATION OF RUSSIANNES IN THE CREATIONS OF G.MUSUREPOV

The author says about the use of Russianness in the writer G.Musrepov's works. By giving specific examples about the role of Russianness in the completion of the Kazakh language vocabulary. Also author gives the quotes of researchers and linguistics on the enrichment of the literary language by foreign words and decorate them by grammatical forms.

Э. Икрамова,

ҚХДУ, Филология кафедрасының магистранты

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ИНВЕРСИЯ

Мақал-мәтел үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой қорытындысы болып табылады. Ол адам өмірінде, тұрмыс-тіршілікте, қоғамдық жағдайларда кездесетін әр түрлі құбылыстарға, тарихи мән бар оқиғаларға берілген даналық баға, тұжырымды түйін есебінде қолданылады. Мақал-мәтелдік формалар қарым-қатынас жасаушылардың бәріне белгілі болады және аксиома, ереже ретінде қабылданады. Мақал-мәтел - жай сөз емес, ол - сөз атасы, сөз көркі, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, қысқа болса да нұсқа сөз.

Мақал-мәтелдер – аз сөзбен көп мағынаны, көп ұғымды білдірудің ең жоғарғы мүмкіншілігінің көрсеткіші. Мақал-мәтелдерде орынсыз тұрған, артық тұрған бір сөзді немесе басқа бір қосымша дәнекерді табуға болмайды.

Мақал-мәтелдер жай сөйлем түрінде және құрмалас сөйлем түрінде келе береді. Қазақ

мақал-мәтелдерінің құрамындағы сөздері қалай болса, солай орналаса салмай, тіліміздегі белгілі бір заңдылықтар бойынша қалыптасқан. Өздерінің қалыптасқан құрылымы және соған сәйкес ішкі мазмұны болады, олар бір-бірімен тығыз байланысқа түседі.

Мақал-мәтел құрамындағы сөздердің кейбіреуіне ой екпіні немесе мағыналық екпін түсіп айтылуы арқылы ол сөйлемдегі орын тәртібі өзгеріп отырады.

Мақал-мәтелдердегі сөйлем мүшелерінің орналасуына классикалық тәртіп те тән. Екі жағдайда да паремиялардың құрамы мен құрылысы тұрақты және классикалық тәртіп басым болады. Сөйлем мүшелерінің түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне тән классикалық тәртібі: бастауыштың баяндауыштан бұрын тұруы, тұрлаусыз мүшелердің өздері қатысты сөздерден бұрын орналасуы, құрмалас сөйлемдегі бағыныңқы компоненттің

басыңқыдан бұрын тұруы. Бірақ бұл ереже абсолютті емес. Мақал-мәтелдерде кейбір коммуникативтік жағдайларға сәйкес, айтылмақ ойдың белгілі бір бөлігіне екпін түсіру, сөзді мәнерлеу, модальдық реңк беру, ырғақпен ұйқастың талаптарына сәйкес көп, жағдайда сөйлем мүшелерінің орын тәртібі бұзылады. Бұларда инверсия тұрақты сипатта болады да, классикалық тәртіпті «қалпына келтіруге» рұқсат етілмейді. Және бір қызығы – бұл «бұзылмас» әдетке мақал-мәтелдің бойына біткен табиғи қасиеттің бірі болады. Бұл мақал-мәтелдердің ғасырлар бойы өзгеріссіз қолданылып, тұрақтылық қасиетке ие болуымен байланысты болуы мүмкін.

Құрылымы, құрамына енген сөздердің орналасу тәртібі жағынан алғанда, мақал мен мәтелді поэзия мен проза аралығындағы аралық категория деуге болады. Өйткені мақал-мәтелдің құрылысында поэзияға тән кейбір қасиеттер де, прозаға ұқсас қасиеттер де бар. Инверсия жасау үшін белгілі бір мотивтер керек. Оның үстіне, инверсияның өзі кездесу жиілігіне, қолданылған орнына қарай бірдей емес. Инверсияның бір түрі жалпы ырғаққа, ұйқасқа орай оңай келтірілетін, сондықтан да жиі ұшырайтын болып келсе, енді бір түрлі белгілі бір мотивті көздеп әдейі қолданылған болады.

Мақал-мәтел құрамындағы сөйлем мүшелерінің белгілі орын тәртібін өзгертіп, инверсия жасайтынына келейік: поэзиялық мақал-мәтел, негізінде, екі жай сөйлемнен немесе екі жолды өлең құрылысынан тұрады да, олардың әрбір қанаты өзара үйлес, ұйқас, ырғақ арқылы келіп отырады. Бұлардың құрамындағы сөйлем мүшелерінің орын тәртібін өзгертуіне байланысты жасалатын сияқты.

Баяндауыштың орын ауыстыруына байланысты қалған сөйлем мүшелерінің бәрі де өздерінің орын тәртібін өзгертіп отырады. Мақал-мәтелді баяндауыш сөздердің орын ауыстыруы, көбіне ұйқас пен ырғаққа байланысты жасалады. Мақал-мәтел құрамындағы сөздердің инверсия жасауы баяндауыштардың орын ауыстыруына байланысты жасалғанын айта келіп, А.Н.Кононов былай дейді: «Перемещение сказуемого встречается особенно особенно в поэзии, пословицах, поговорках, где стандартного порядка объясняется /если это не эмоционально окрашенная речь и т.д./ требованиями размера рифмы, ритма и т.д.» [1, 396]

Поэзиялық мақал-мәтел құрамындағы сөй-

лем мүшелерінің инверсия жасауы мынадай жолмен жасалады:

а) Баяндауыш тобындағы сөздер бастауыш тобындағы сөздерден бұрын орналасады. Сонымен бірге баяндауыш сөйлемнің басында да, ортасында да келіп, инверсия жасалуы мүмкін.

1) Айырылма, жұртым, үйіріңнен,
Айырылсаң, жұртым, үйіріңнен,
Екі қолың кетпес бүйіріңнен,

2) Сөйлей білмесең, басыңа тиер тал таяқ.

3) Қарсы келсе кәрілік, қара нарды шөктірір-дегендер құрылысы жағынан прозаға ұқсас келгенімен, бұлардағы баяндауыштың орын ауыстыруы ой екпініне байланысты емес, ырғаққа (интонациялық мағына білдіруге) байланысты жасалып тұрғаны байқалады.

Адыра қалды бақ, дәулет, еңбек енді шын дәулет

Балықшы айтпайды расын, түспей қоймас бір асым – деген мысалдардағы баяндауыштың инверсия жасауы ұйқастың талабына байланысты болып тұр. Өйткені соңғы сөйлемнің екінші қанатындағы «бір асым» деген сөздің баяндауыштан кейін орналасуы алдыңғы сөйлемдегі «расын» дегенмен ұйқасу үшін жасалып отыр.

Мақал-мәтелдерде тұрлаусыз мүшелер өздері қатысты сөзден алшақтап, екі араға басқа мүшелерді қатыстырып қолданыла береді.

Етікшіден құлаш қаш:

Бізі тиер көзіне,

Сөзі тиер өзіңе.

Ат қадірін білмесең,

Жаяушылық берсін сазанды.

Ас қадірін білмесең,

Ашаршылық берсін сазанды.

Бұл сөйлемдердегі тармақтар соңына шыққан толықтауыштар ұйқас талабын орындап тұр. Пысықтауыштар өзі пысықтайтын сөзімен орын алмастырады.

Сіз тұрыпсыз тікейіп,

Біз тұрыппыз тікейіп,

Жерге түскен қамшыны

Кім алады еңкейіп.

Өзен ұзақ ағады,

Бұлағы болса басында.

Инверсияның бұл түрінде орнынан ауысқан пысықтауыш сөйлемнің соңында келген. Бұған, бір жағынан, осы инверсияның ұйқас талабынан туғандығы себепкер болса, екіншіден, ең соңғы сөзге көп ретте белгілі бір екпін түсірілетін сияқты.

Анықтауыш пен анықталатын сөздің арасына өзге мүшелердің келтірілуі де инверсияға жатады.

Қайраты бір кісінің,

Берекеті бар ісінің.

Жақсының жақсы білер сымбатын,

Жамандар қайдан білсін асыл менен қымбатын.

Алдыңғы сөйлемде ісінің деген анықтауыш берекеті деген анықтауыш сөзден кейін тармақ соңында тұр. Екінші сөйлемде де жақсының деген анықтауыш пен сымбатын сөздің ортасында басқа сөз тұр.

Мақал-мәтелдерде құрама баяндауыштардың негізгі есім сөздерінің көмекші етістіктермен орын алмастыруы кездеседі. Бұл орын ауысу көбінесе ұйқас пен ырғақ мотивінен туады.

Білімдіден шыққан сөз,

Талаптыға болсын кез.

Жол үстіне құдық қаз да, ағаш ек,

Көлеңкелеп суын ішкен көрмес жек.

Міне, бұлардың бәрі – бір тармақ ішіндегі инверсия түрлері.

Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысын зерттеген проф. Р. Сыздықова инверсиялардың тармақ ішінде және тармақ арасында жасалатындығын көрсеткен болатын (2, 116).

Инверсияның келесі түрінде тармақтар арасында жасалатындары жатады. Мақал-мәтелдерде құрмалас сөйлем компоненттерінің әдеттегі орындарынан ауыстырылып берілуі де – мақал табиғатына тән белгі. Мұны тудыратын да ұйқас пен ырғақ, екіншісі – белгілі бір стильдік мақсаттың көзделуі.

Бірінші жолда сөйлемнің тұрлаулы мүшелерден тұратын негізгі бөлігі беріледі, екінші жолға бағыныңқы сөйлем орналасады.

Шәкірті зейінді келеді,

Ұстазы, бейілді келеді.

Жақсымын деп мақтанба,

Халық айтпай,

Батырмын деп мақтанба,

Жеңіп қайтпай.

Мақал-мәтелдердегі егіз тармақтарда немесе екі құрмалас сөйлемнен құрмаласқан күрделі құрмалас сөйлемдерде логикалық ой екпіні алдыңғы тармаққа түседі. Алдыңғы тармақтарда халықтың кейінгілерге айтпақ ойы беріледі. Сөйтіп, мақал-мәтелде инверсияның ең жиі қолданылатын жерлері – бастауыш пен баяндауыштың орын алмастыруы. Анықтауыштың анықталушы мүшемен орын алмастыруы сирек кездеседі. Тұрлаусыз мүшелердің өздеріне қатысты сөзбен орын алмастырып келуі және көмекші етістікпен келген тіркес компоненттерінің орын алмастыруы көбінесе ұйқас пен ырғақ мотивінен туады. Ал, анықтауыш пен анықталушыларды бір-бірінен алшақтатып, тармақаралық инверсия жасау, яғни құрмалас сөйлем компоненттерінің орын ауысуы – ырғақ, ұйқаспен қатар, стильдік мақсатты да көздей орындалады. Ол мақсат көбінесе белгілі бір мүшеге немесе сөйлем бөлігіне ерекше екпін түсіруде, ерекше назар аудартуда болады.

1. А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва., 1956

2. Р. Сыздықова. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. Алматы, 1970.

3. Гапаров С. Синтаксический строй киргизских пословиц и поговорок АКД. Фрунзе, 1983

4. Аталар сөзі. Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер. Алматы, 1989.

Э. Икрамова

ИНВЕРСИЯ В КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

В статье рассматривается инверсия казахского языка в пословицах и поговорок.

Е. Ikramova

INVERSION IN KAZAKH PROVERBS AND SAYINGS

The article deals with the inversion of the Kazakh language in proverbs and sayings.